

Özüne «Hudaýyň saýasy» adyny beren Ryza şanyň soňky günleri

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 24 января, 2025

Özüne "Hudaýyň saýasy" adyny beren Ryza şanyň soňky günleri

ÖZÜNE «HUDAÝYŇ SAÝASY» ADYNY BEREN RYZA ŞANYŇ SOŇKY GÜNLERI

Muhammet Ryza şa mundan beýläk köşgünde-de arkaýynlyk bolmajagyna we häkimiýetini doly elden giderendigine göz ýetirdi. Gerekli taýýarlygyny görüp, ýurtdan çykdy. Enwer Sedatyň çagyrmagy bilen Kaire geldi we 1980-nji ýylyň 27-nji iýulynda şol ýerde aradan çykdy.

Iýul aýynyň soňky günlerinde Kairiň jokrama yssysynyň astynda Näbelli esgeriň hormatyna gurlan ýadygärligiň töweregine daşy gorag gwardiýaly bezemen geýnen bir aýal gelýär.

Sessiz-sedasyz bir guburyň başyna baryp, aýat-töwir edenden soňam ol ýerden daşlaşýar.

Hiç kim bilen gepleşmeýän we her ýyl bu seremoniýany sypdyrman ýerine ýetirip gelýän bu aýal birmahallar Ýakyn Gündogaryň dilinden düşmeýän melike Farah Pehlewiden başga hiç kim däl.

Zyýarat edilýän gubur bolsa Eýranyň tagtyndan agdarylan lideri we adamsy Muhammet Ryza şanyň gubury.

Farah şol haý-haýly günleriň iň ýakyn şaýadydy.

Özüne dakan atlaryna görä «Şalaryň şasy», «Arianalaryň ýalkymy», «Hudaýyň saýasy», «Şaýylaryň arkadagy Şa Ryza Pehlewi» şol gün irden hemişekisi ýaly ir oýanyppy.

Öýüň hyzmatkäre şanyň tost çöregini, pyrtykal suwuny, gazetleri we kontrrazwedkanyň habarnamasyny getiripdi. Kommunizme garşy göreş, döwlet agdarlyşygyna bolan synanşyklar, bol-elinlik we ýewropapisint durmuş... Ryza şa uzak wagta çeken häkimiýeti döwründe eý görüp içen pyrtykal suwuny iň soňky gezek başyna çekipdi...

Farahyň guburyň başynda pikire çümen zatlary şular bolup bilermi?

Şanyň hezil günleriniň 1979-njy ýylda soňy geldi, «jennet patyşalygy» ýer bilen ýegsan bolup, modern Eýran taryh sahnasyndan çekilipdi.

Bular elbetde, şa maşgalasynyň gözünden seredende görüňän zatlar. SAVAK-yn ganyna galan san-sajaksyz bigünä eýranlynyň eneleriniň başlan demonstrasiýasy şanyň ynjalygyny gaçyran iň esasy sebäp bolan bolmagy mümkin.

1919-njy ýylda dünýä inen we 1941-nji ýylda eýran tagtyny eýelän Ryza Pehlewiniň kyssasyny has ýakyndan bilmek üçin 1949-njy ýylyň 4-nji fewralyna dolanyp barmagymyz gerek.

• **Tähran uniwersitetinde bolup geçen kast edişlige synanşyk**

1949-njy ýylyň 4-nji fewralynda Tähran uniwersitetiniň aýratyn myhmany bardy. Ol myhman ýurtda syýasy güýjüni doly diýen ýaly ýitiren we tagtyň simwoliki wekili bolup galan eýran şasy Muhammet Ryzady.

Muhammet Ryza 1941-nji ýylda sürgüne ugradylan kakasynyň ýerine tagta oturan gününden bäri ruslar bilen iňlisleriň arasynda deňagramlylygy saklamaga jan edip tagtyny goraýan, içerki syýasatda bolsa pitiwa edilmeýän pes abraýly şady.

Bu ýagdaý 4-nji fewral günü Tähran uniwersitetine edilen saparda düýbünden başga tarapa üýtgedi.

Tähran uniwersitetinde Muhammet Ryza şanyň çykyp geplän pursatynda eşdilen ok sesleri okuw jaýynyň zallarynda ber-başagaýlyga sebäp boldy.

Naser Hüseyin Mir Fakhraei atly ýaş ýigit Ryzany nyşanalap baş gezek mäsäni gysyp, ony ýüzünden ýaralapdy.

Şanyň goragçylarynyň garşylyklaýyn ot açyşy bilen Naser

Hüseýin Mir Fakhraei duran ýerinde öldürilipdi, emma jenaýatçynyň ýany barlananda «Feryad-ı Millet», «Perçom-i İslam» gazetlerine degişli iki žurnalistiň karty tapylypdy.

Muhammet Ryza bu synanşykdan soň döwlet dolandyryşynyň ryçaglaryny eline alyp, ýurduň iň uly syýasy partiýalaryndan Tudeh partiýasyny kast edişligiň aňyrsyndaky esasy güýç hasaplap, partiýany ýapdyrды we onuň syýasy wekillerini türmä atdyrды.

Yzyndan şol ýyl Angliýa giden Ryza şa iňlislerden Eýranyň Konstitusiýasyny täzedен işläp düzmek üçin rugsat sorady we olardan rugsat abandon soň ýurduna dolanyp, şalyk düzgününü boýdan-başa tertibe saldy.

Ýaragly Güýçleriň goldawyna-da arkalanýan Muhammet Ryza ýurtda gözegçiligi mazaly eline almagy üpjün edýän üýtgeşmeleri girizipdi.

Mundan soň Ryza şa mejlisi ýatyryp we gönüden-göni öz bellän agzalaryndan ybarat senat döredip bilýärdi.

Şalygyň binýadynda gurlan senatorlygyň birinji etmeli işi: hökümdara «Kebir» titulyňy berip, döwlet apparatyndaky ornuny güýçlendirmekdi.

Şanyň barha artýan beýgelişine bolsa ondan öňki Gajar hanedanlygynyň ak ýürekli wekili bolan premýer-ministr Muhammet Musaddyk tarapyndan böwet basylmalydy.

Musaddyk şanyň ýurdy hamana Günbatara peşgeş beren işlerine garşy «Milli front» ýaranlygynyň gurup garşy çykdy.

Eýranyň nebit ýataklaryny millileşdiren Musaddyk Angliýa garşy alyp baran göreşi bilen diňe Eýranyň däl, tutuş halkara jemgyýetçiliginiň gahrymanyna öwrüldi.

Ryza şa şol wagtlar syýasy bähbitlerine ýeňilen ýagdaýdady. Angliýanyň flotiliýasynyň Eýran deňizlerine aralaşan uçurlary ýurtdan gaçyp, Musaddyga garşy aç-açan garşy gitmäge synanyşýardy.

Musaddyk bolsa şanyň daşary ýurda çykmak talabyny şu sözler bilen başdan sowmaga synanyşýardy:

Edil şumatlar eýran halkynyň dünýäniň iň uly döwletleriniň biri bilen göreş ýagdaýyndadygyny we munuň täsiriniň gowy bolmajakdygyny, «Şalaryň şasynyň» ýagdaýdan nägiledigi üçin

daşary ýurda gitjek bolýar diýen pikiriň dörejegini...
Şa derhal Angliýanyň, ABŞ-nyň, Ysraýylyň taýýarlan «Ajax»
agdarlyşyk meýilnamasynyň iň soňky halkasy bolup huntanyň
hataryna goşuldy.

Ryza Pehlewä ýakynlygy bilen tanalýan goşun generaly Fazlullah
Zahediniň öňbaşçylyk edýän huntasy 1953-nji ýylyň 16-njy
awgustynda herekete geçdi.

Birinji agdarlyşyga synanşyk halk köpçüliginiň Musaddygyň
ýanynda durmagy arkaly basyp ýatyryldy.

Premýer-ministr Musaddyk bolsa buýr-bulaşyklygyň içindäki
eýran syýasatyndan peýdalanyp, özüni goldamaga gelen halkyň
arasyndaky syýasy garşydaşlaryny ýok etmegi makul bildi.

Hususanam Tudehlilerden gutulmak üçin amatly wagt hasaplan
Musaddyk özüne garşy agdarlyşyga synanşan goşuny bu gezek
Tudehe garşy garnizondan çykardy.

Goşun bolsa boýdan-başa goşun generaly Fazlullah Zahedä,
Zahedi-de durky bilen Ryza Pehlewä baglydy.

Netijede agdarlyşyk üstünlikli geçdi we 19-njy awgustda
Musaddyk iş başyndan gitmeli boldy.

Şa mundan beýläk ýeke-täk adam boldy, ol indi ýurduny göwün
isleýşi ýaly dolandyryp bilýärdi.

• Asudalyk ýyllary

Şa häkimiýeti doly ele geçirenden soň Günbatar bilen ýakyn
gatnaşyklary açdy. SSSR-e bolan duşmançylykly tutumy saýasynda
aýratynam ABŞ-dyr Angliýa bilen ýakynlaşdy.

Şanyň iň uly syýasy üstünligi 1973-nji ýylyň nebit krizisi
arkaly amala aşdy.

Nebitiň bahasy birdenkä iki esse gymmatlady welin, Eýran
ykdysady taýdan Pars aýlagynyň iň güýçli ykdysadyýetine
öwrüldi.

Şa bu pulyň agramly bölegini bilime ýatyrdy. Diňe on iki ýylyň
dowamynda on baş uniwersitet we 200-e golaý täze bilim
institutlaryny gurdy.

1974-nji ýylda «Time» žurnalynyň sahabyny «Nebit imperatory»
ady bilen şanyň suraty bezeýärdi.

Hemme zat ylla düýş ýaly şowuna bolýardy.

Eýran daşary ýurtlarda aňsatlyk bilen uly-uly kreditler alýardy, ýurt bol-elinlik içinde ýüzýärdi.

500 müňe golaý ýewropalynyň ýaşaýan Eýrany hamana Günbataryň Ýakyn Gündogara açylan porty ýalydy.

Häzir «Iň uly Şeýtan» diýilýän ABŞ-nyň dagy 52 müň raýaty Eýranda ýaşaýardy.

• Ak hereket

Daşary ýurtlardan alynýan kreditleriň ýalňys ugurlara goýulmagy, müsrif (bisowut) adamlaryň elinde ýok edilmegi we korrupsiýa Eýranyň ykdysady deňagramlylygyny bozup başlady.

Ysraýyl ýaly ýurtlar bilen açylan ýakyn gatnaşyklar, SAVAK ýaly gizlin gullugyň geçirýän rehim-şepagatsyz operasiýalary şanyň halkyň arasyndaky at-abraýyny pese düşürýän üýtgeşmelerdi.

Şol wagt şanyň «Ak ynkylap» ady bilen girizilen reforma paketi halk arasyndaky ynjalyksyzlygy ýokary derejä çykardy.

«Ak ynkylaba» garşy arasynda Homeýniniň bolan sekiz adamlyk ulamalar topary gazaply garşylyk berýän jarnama ýaýratdy.

Şa bu jarnama üçin gahar-gazaba atlandy we ulamalara hetdini tanatmaga hut özi Kuma geldi. Şanyň gelmegi we ol ýerde eden çykyşy ulamalaryň ynjalyksyzlygyny hasam artdyrdy.

Homeýni bu nägileligiň iň janyýangynly wagyzçysydy, ol heniz jarnamanyň jedeli gidip ýörkä Nowruz baýramyny bellemegiň bidatdygy hakda fetwa çykardy.

Nowruz Eýranyň yslandan öňki döwründen galan we milli aýratynlygyň bir alamaty hökmünde görülýärdi.

A Homeýni bolsa bu fetwa bilen eýranlylaryň yslandan başga aýratynlygynyň ýokdugyny ýañzydýardy.

Şanyň Homeýnä bolan şahsy ýigrenji bu garry mollany bir demde sessiz ýygynlaryň sesine öwürdi.

Homeýniniň tussag edilmeginiň yzyndan on müňlerçe molla köçelere döküldi we şaha yza ädim ätdirmegi başardy.

Din adamynyň başyna bela bolandan, ýurtdan çykaranyň ýeg gören şa Homeýnini Türkiýä sürgüne ýollady.

Bu bolsa onuň häkimiýetiniň soňuny getiren iň esasy ýalňyşlyklarynyň biridi.

Homeýni ilki Türkiýä, soňra Yraga gitdi. Yrak hökümeti bu şaýynyň güýjüniň garşysynda endişä düşdi we ony ýurtdan çykardy. Homeýniniň bu gezekki düşelgesi Fransiýa boldy.

Şa gijem bolsa oppozisionerleriň daşary ýurtlarda has işjeň hereket edýändiklerini duýdy. Şonuň üçinem ol SAVAK-a olary yzarlamagy we mümkin boldugyndan öldürmegi buýurdy.

• **Köpçülige şygar bagyş eden Ali Şeriatî kast edişligi**

Şanyň daşary ýurtda geçiren iň esasy operasiýasy Ali Şeriatî kast edişligidi.

Homeýni halk köpçüliginiň magnawy lideridi, emma ýönekeýje ýokary okuw jaýynyň mugallymy bolan bu sosiolog olary aýaga galdyran iň esasy dinamikady.

«Durmuş. Iman we jihat» ýaly Tähran köçelerini lertzana getiren şygarlaryň awtory bolan bu alymyň ýok edilmegi üçin operasiýa gurnaldy.

Ali Şeriatî Eýranda galsa öldüriljegine gözi ýetip durdy, ölüm-denem gorky-ürküsi ýokdy, emma onuň aňynda ýyldyrymlar çakýardy we gysga boljagyny turuwbaşdan syzan ömründe döretmek isleýärdi. Galp pasport bilen ilki Belgiýa aşdy, yzyndanam Angliýa geçdi. Şeriatîniň maksady ABŞ-na gitmekdi, emma SAVAK we iňlis gizlin gullugynyň bilelikde geçiren operasiýasy bilen 1977-nji ýylyň 19-njy iýunynda bolýan oteliniň otagynda öldürildi.

Ölümi resminamalara ýüreagyry bolup geçenem bolsa, ne maşgalasy, ne tarapdarlary Şeriatîniň öz ajalyna ölenine ynanmady. Onuň ölümi Eýranda rewolýusiýanyň ilkinji uçgunlarynyň biri boldy.

Şa özüne garşy artan nägileliklere we oppozisiýa garşy gazaply syýasat ýöretdi, emma bu onuň häkimiýetiniň soňuny hasam çaltlaşdyrdy.

1979-njy ýylyň saýlawlarynda häkimiýetiň Homeýniniň tarapdarlaryna geçme ähtimallygy bolansoň, goşun garşylyk bermegiň we agdarlyşygyň meýilnamasyny düzüp, Ryza şanyň

dykgatyna ýetirdi.

Meýilnama laýyklykda nebitli raýonlar howpsuzlyk halkasyna alynyp, Tähranyň köçelerinde şalygy goldaýan raýatlary aýaga galdyrmalydy.

Kum şäheriniň ulamalary gandöküşikli uruşyň taýynlygyny görýän şanyň meýilnamasyna garşy Homeýnä habar ýollady.

Homeýni halka suw we elektrik togy üçin döwlet töleglerini tölemezligi buýurdy.

Şa bu görkezmeden soň halkyň agramly böleginiň töleglerini tölemezligi netijesinde Homeýniniň güýjüniň näderejede uludygyny bildi.

Generallaryň ölçerip-biçýän ähli agdarlyşyk meýilnamalaryna garamazdan Ryza şa ýurtdan çykyp gitmegiň üstünde kelle döwýärdi.

Ilki maşgalasyny daşary ýurda ugradan şa wakalara iň soňky pursada çenli tomaşa etmegi makul bildi. Ýanynda diňe melikesi we üç çagasy galypdy.

Melike Farah iň çylşyrymly wagtlarda-da köşkden çykman oturmagy halamaýardy we metbugat serişdeleriniň ünsüni çekmegi gowy görýärdi, emma agşamara köşkden tapylan el ýaly kagyz tutuş şa maşgalasyna ýagdaýlaryň oňlulyga barmaýandygyna göz ýetirer ýaly etdi.

Şamlyk üçin nahar stolunyň başyna gelenlerinde saçagyň ortasynda duran kagyzda şu setirler bardy:

«Şaha we melikä ölüm!»

Muhammet Ryza şa mundan soň köşgünde oňlulyk ýokdugyna we häkimiýetini doly elden giderendigine düşündi.

Gerekli taýýarlygyny görüp ýurtdan çykdy. Ilki Müsüre, soň Marokka gitdi. Soňra pankreas düwnügininiň bardygy üçin ABŞ-na uçdy.

Şol wagt eýranlylar ABŞ-nyň Eýrandaky ilçihanasyna dökülip, şanyň yzyna gaýdyp berilmegini talap etdi.

Ahyrsoňy Enwer Sedatyň çakylygy bilen Kaire geldi we 1980-nji ýylyň 27-nji iýunynda şol ýerde aradan çykdy.

Mehmet MAZLUM ÇELIK.

celikmehmedmazlum@gmail.com

27.07.2021 ý.

** Makalada beýan edilen pikirler awtora degişli we ol kitapcy saýtyň editorial ugruny kesgitlemän biler. Taryhy makalalar*